

УДК 81. 161. 2+
81. 111
ББК: 81. 2 Укр. +
81. 2 Англ.
Н 34

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного університету «Острозька академія»
(протокол № 6 від 4 грудня 2014 року)*

*Збірник затверджено постановою президії ВАК України
від 22 квітня 2011 року № 1-05/4*

Редакційна колегія:

Архангельська А. М., доктор філологічних наук, професор;
Білоус П. В., доктор філологічних наук, професор;
Вокальчук Г. М., доктор філологічних наук, доцент;
Пасічник І. Д., доктор психологічних наук, професор;
Поліщук Я. О., доктор філологічних наук, професор;
Тищенко О. В., доктор філологічних наук, професор;
Хом'як І. М., доктор педагогічних наук, професор, академік АН ВШ України;
Яворська Г. М., доктор філологічних наук, професор.

Н 34

Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»: збірник наукових праць / укладачі: І. В. Ковальчук, О. Ю. Костюк, С. В. Новоселецька. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 52. – 306 с.

У збірнику містяться статті, присвячені проблемам сучасного мовознавства та порівняльного літературознавства, а також методиці навчання іноземних мов. Збірник рекомендовано науковцям, викладачам, студентам-філологам і всім, хто цікавиться філологічною наукою.

УДК 81. 161. 2+
81. 111
ББК: 81. 2 Укр. +
81. 2 Англ.

Адреса редколегії:

*35800, Україна, Рівненська обл., м. Острог, вул. Семінарська, 2,
Національний університет «Острозька академія»,
факультет романо-германських мов*

© Видавництво Національного університету
«Острозька академія», 2015

А. В. Гайдаш,

Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ

МОДЕЛЮВАННЯ ОБРАЗНОЇ СИСТЕМИ ПЕРСОНАЖІВ ПОХИЛОГО ВІКУ В ОДНОАКТІВКАХ Ю.О'НІЛА 1913-1920-Х РОКІВ

У статті досліджується моделювання персонажів літнього віку в одноактних драмах Ю.О'Ніла з точки зору літературної геронтології. Аналізується функціонування різновікових шлюбів. Розкриті ейджистські стереотипи, характерні для художнього дискурсу початку ХХ ст.

Ключові слова: літературна геронтологія, дискурс вікової динаміки старіння, персонажі похилого віку, рання драматургія Ю.О'Ніла.

В статье исследуется моделирование персонажей пожилого возраста в одноактных драмах Ю.О'Нила в контексте литературной геронтологии. Анализируются схемы возрастного разрыва супругов. Рассмотрены эйджистские стереотипы, присущие художественному дискурсу эпохи.

Ключевые слова: литературная геронтология, дискурс динамики старения, персонажи пожилого возраста, ранняя драматургия Ю.О'Нила.

The paper studies the elderly characters in early O'Neillian one-acts from the point of view of literary gerontology. The author of the paper assumes the dysfunctioning of intergenerational marriages. The light is shed upon ageists' stereotypes encoded in the analyzed plays.

Keywords: literary gerontology, discourse of the dynamics of ageing, elderly characters, early plays by Eugene O'Neill.

У пострадянському літературознавчому просторі твори єдиного нобелівського лауреата з американської драми досліджували А. Анікст, Н. Висоцька, М. Коренева, Н. Кутєва, С. Пінаєв, У. Фарина, В. Шаміна та цілий ряд відомих науковців. Слід зазначити, що в працях відомих як вітчизняних, так і зарубіжних науковців було ретельно проаналізовано загальнокультурні, філософські, соціально-психологічні, духовно-релігійні та структурно-семіотичні аспекти о'нілівської драматургії, в тому числі і образну систему. Здається, що творчість батька американського театру є всебічно вивченою, втім, спадщина видатного драматурга продовжує продукувати незлічені ідеї для роздумів. Зокрема барвіста панорама дійових осіб у п'єсах, написаних у період з 1913 по 1920 роки, створює передумови для вивчення американського культурного досвіду початку ХХ ст., що дозволяє виокремити певні соціальні групи (серед них низку персонажів похилого віку) та дослідити їхні емоційно-психологічні особливості, що виводить дану розвідку до міждисциплінарного простору літературної геронтології.

Термін літературна геронтологія (literary gerontology) запозичений з англomовних джерел, в яких вивчення старіння постає нагальною потребою нашої доби [9; 15]. Міждисциплінарність літературної геронтології створює сприятливі умови для дослідження питань старіння як для літературознавців, так і для геронтологів, соціологів, психологів та медиків. Друга група вчених (не-літературознавці) вважають, що літературні тексти є цінним джерелом інформації щодо переосмислення процесів старіння, адже художній світи здатні сприяти розумінню особистісних та соціальних аспектів старіння, особливо прийняття особистістю змін, які супроводжують цей процес [15, с. 21; 8, с. 88; 11, с. 69]. Сучасні художні твори часто репрезентують проблему старіння, процеси розвитку особистості на цьому етапі онтогенезу, відносини людей літнього віку з соціумом, особливості емоційної та психічної сфери людей у старості зокрема. Ці теми є актуальними для фахівців з геронтології, вікової психології та вікової соціології. Якщо розвідки з літературної геронтології широко представлені зарубіжними колегами, то у вітчизняній науці про літературу таких досліджень поки бракує. Актуальністю даної публікації є спроба ввести в український літературознавчий науковий обіг поняття «літературна геронтологія» та «дискурс вікової динаміки старіння», які створюють передумови для побудови теоретичних підходів до конструювання динаміки старіння в літературних творах.

Перебуваючи на стику двох дисциплін, літературна геронтологія зосереджується на розробці наступних проблем: 1) зображення процесів старіння у літературних творах; 2) тлумачення старіння гуманістичними теоріями особистості; 3) психоаналітичні прочитання літературних творів та психобіографічні методи вивчення авторства похилого віку; 4) застосування геронтологічних теорій для досліджень жанрів автобіографії, «перегляду життя» (life review – загальна тема в психологічних теоріях розвитку особистості в період старості. При перегляді життя суб'єкт пригадує досвід зі свого минулого, оцінює його, осмислює та часто переосмислює [12, с. 538]), кризи середнього віку тощо та 5) аналіз особливостей творчого процесу [14]. Один з засновників літературної геронтології, британський соціолог Майк Хепворт відкриває вікову межу об'єктів своєї концепції «входження у старіння» (ageing into old age) з п'ятдесяти років та визначає власне термінологічне словосполучення як тяглість, відкриті біологічні та хронологічні процеси, зцементовані західною культурою у форму символічного конструкту [9, с. 2–3]. У праці «Історії старіння» (2000) Хепворт обґрунтовує старіння (скорочена назва його концепції «входження у старіння») як перехід до іншої життєвої фази, природну трансформацію, яка відзначається плинністю та розвитком: «...динамічний процес мінливих варіацій, старіння є одночасно загальнолюдським станом та особистісним суб'єктивним досвідом» [9, с. 1]. Отже, відштовхуючись від хепвортівського розуміння геронтогенезу як «входження у старіння», вбачаємо одну з методологічних основ літературної геронтології у вивченні дискурсу вікової динаміки старіння у художніх текстах.

У пошуках заміни стереотипного сценарію похилого віку, що асоціюється з періодом занепаду, британський дослідник пропонує осмислення старіння в системі символічного інтеракціонізму, в основі якого закладена «значна роль уяви в розвитку Я-концепції» [9, с. 6]. Якщо концепції символічного інтеракціонізму розбудовуються в рамках досліджень структуралізму та занурюється у стабільні символічні структури, то постструктуралістські рефлексії нового історизму ґрунтуються на паралельному читанні літературних і нелітературних текстів, «що постійно допитують і доповнюють один одного» [1, с. 205–206], і це дає змогу значно розширити інтерпретацію та «створити нову реальність» [1, с. 209]. Наведемо роздуми основоположника деконструктивізму Ж.Дерріда (деякі ідеї якого приймає новий історизм) про бриколаж як «критичну мову». Опіраючись на леві-стрессівське визначення бриколера як того, «хто користується «засобами, що знаходяться під рукою», і що не були спеціально придумані для операції, в якій мають бути використані і до якої їх намагаються пристосувати через спроби і помилки, не вагаючись їх замінити, як тільки це буде потрібно, або використати їх кілька відразу, навіть якщо їхня форма і походження виявляються гетерогенними» [5, с. 465], французький філософ ви-

суває гіпотези, що «кожен дискурс є бриколажем» [ibid.] та водночас «кожен завершений дискурс таки пов'язаний з якоюсь бриколажем» [5, с. 466]. Піддаючи критичному аналізу поняття структури, Дерріда переконаний, що «структура повинна бути зцентрованою» [5, с. 475], причому центр структури, який існує як функція, «дозволяє вільну гру елементів всередині її цілості» [5, с. 460]. Концепції відсутності центру та вільної гри уможливають відчитування в о'нілівських п'єсах раннього періоду творчості дискурсу старіння, представленого переважно в образній системі персонажів похилого віку. До проаналізованого матеріалу залучено 3 одноактних твори, в яких дійовими особами є чоловіки п'ятдесяти років та старше. Умовно ранній етап творчості американського драматурга можна поділити на три тематичні підгрупи: першу з них віднесемо до категорії різновікових шлюбів («Жінка на все життя», «Нерозважливість», «Мотузка»), другу – до циклу морських («Попередження», «На схід, до Кардіффу», «Ворвань», «Там, де стоїть хрест»), третю – до кримінальних («Аборт», «Снайпер», «Мрійники») і окремим твором стоятиме експериментальна драма «Імператор Джонс».

У першій підгрупі одноактних п'єс продемонстровано складнощі шлюбів між представниками різних поколінь на початку ХХ ст. Так, у «Жінці на все життя» (1913 р.) сюжетна лінія представлена розмовою двох золотошукачів навколо вогнища вночі, що фактично є нарративним обрамленням для епізоду Старшого Чоловіка. Він не має імені, на відміну від другорядних Джека (Молодшого Чоловіка) та Старого Піта. В експозиції п'єси подано детальний опис Старшого Чоловіка: цікаво, що для загальної характеристики одягу «літнього чоловіка п'ятдесяти років» автор використовує ідіому «wear and tear» (в перекладі – зношування, стомлення), що є назвою однієї з сучасних геронтологічних теорій, яка пояснює механізм старіння через виснаження адаптаційних механізмів людського організму [7, с. 461; 13, с. 416]. Та найбільше уваги при зображенні своїх персонажів похилого віку драматург приділяє волосся та обличчю. Так, у Старшого Чоловіка «волосся зивіє, а обличчя дещо зморене від далеких мандрів, важкого й неприкрашеного життя» [10, с. 3]. Драма протагоніста виявляється у раптовому з'ясуванні того, що набагато молодший від нього Джек, який врятував йому життя і став другом, кохає молоду дружину Старшого Чоловіка і вона відповідає Джекові взаємністю. Хоча усвідомлення цього факту безмежно обурює протагоніста та змушує його зморщитися і в прямому і в переносному сенсі («...the Older Man seems to scumple up...» [10, с. 7]), Старший Чоловік вчиняє благородно (хоча і не без вагань), відпускаючи Джека до коханої. Слід зауважити, що при житті Ю. О'Ніла волів не згадувати про свій перший твір для сцени, якого драматург цурався через надмірну мелодраматичність [10, с. 475]. Попри певну штучність образу Старшого Чоловіку – дізнавшись про суперника, він не наважився кинути виклик, а після нетривалої внутрішньої боротьби із самим собою, поклався на долю («What tricks Fate plays with us» [10, с. 10]) – можна простежити особливості емоційної сфери людини в період старості/дорослої зрілості, характерні для художнього дискурсу початку ХХ ст. Автором зроблено примітку в експозиційній сцені про певну елегантність у зовнішньому вигляді та у розмові, що видає у Старшому Чоловіку освіченість, незважаючи на тяжкі удари долі [10, с. 3]. Хоча згідно з міжнародною класифікацією періодів геронтогенезу похилий вік для чоловіків починається умовно з 60 років [3, с. 324], етап в півстоліття здається «входженням у старіння» в ранній драматургії О'Ніла. Зокрема, сам персонаж характеризує себе наступним чином: «...Я надто старий. *Джек посміхається та робить протестуючий жест.* У будь-якому разі, я ніколи не міг порозумітися зі світом, а світові *(сміється)* було байдуже щодо мене» [10, с. 3]. Важливою рисою образу Старшого Чоловіка здається його зрілість, поміркованість, здатність володіти собою та навіть прикидатися, коли йому болить найбільше. По суті, «Жінка на все життя» є монодрамою, в якій грає лише Старший Чоловік [6], спектр емоцій якого не може не вражати: розчарування, жарти, кепкування, цинізм, судорожне сіпання, жорстокість, лють, стогнання, ридання, підозріння, іронія – і все це на 9 сторінках (що дорівнює 10 хвилинам сценічного часу). Позбавлений імені, цей образ претендує на певну універсальність, що дає можливість говорити про нього як про прототип наступних дійових осіб літнього віку у п'єсах Ю. О'Ніла. У намаганні не видати свої справжні почуття Старший Чоловік вдається до відвертої брехні про свою дружину: «Дівчина, про яку я говорю, напевно вже стала старою. Забуваю про власну сивину» [10, с. 8]. Похібка на старечі роки, які нібито призводять до втрати пам'яті, є одним з ейджистських стереотипів, які існують і донині. Було експериментально доведено [3; 4; 7; 13], що існує тенденція збереження багатьох когнітивних функцій у старості, у тому числі й логічної пам'яті: «Логічна пам'ять зберігає високу продуктивність і в старості, на відміну від механічної. Логічна пам'ять спирається на роботу мислення, яке в людей похилого віку зазвичай зберігає свої активні функції» [4, с. 296]. Удавана забудькуватість Старого Чоловіка є своєрідним механізмом захисту. Так само як і його іронічне ставлення до трагедійної ситуації, найопукліше змальоване в останній репліці персонажа: «Немає більше тої любові, ніж того, хто віддасть свою жінку своєму другові», яка є переінакшенням заповіді із Євангелія від Іоана (слово «життя») було замінено О'Нілом на «жінку»). Таким чином, маємо гру слів в назві п'єси – «A Wife for a Life», а фразеологізм «жінка на все життя» набуває додаткової конотації. Змодельований драматургом дещо ідеальний герой, що вступає до завершальної фази свого життя, руйнує стереотипні драматургічні уявлення про чоловіка/нареченого похилого віку як негативного персонажа, пропонуючи натомість зразок нового типу людини пізнього дорослого віку з почуттям власної гідності та заглибленням і переосмисленням власного життєвого досвіду.

Любовний трикутник на фоні різновікового шлюбу є стрижнем наступної одноактівки під назвою «Нерозважливість» (1913). У зав'язці молода дружина заможного Артура Болдвіна тасмно зустрічається з коханцем – молодим шофером. Неочікуваний приїзд чоловіка викликає ряд подій, внаслідок яких з'ясовується подружня зрада, гине молодик та кінчає життя самогубством жінка Болдвіна. На відміну від делікатного Старшого Чоловіка у попередньому творі, перед нами доволі нетактовний грошовитий пан, якого здається не хвилює відсутність такту або смаку [10, с. 55]. «Невеликому на зріст, коренастому Болдвіну біля п'ятдесяти. Набрякле товстогубе обличчя з ознаками старіння неначе назавжди застигло у посмішці цинічного презирства. Вираз маленьких очей ховається за важко обвислими повіками. Він розмовляє тихо, протяжно й змуджено та виявляє справжній інтерес лише до двох речей – гоночного авто і дружини – у вказаній послідовності» [10, с. 59]. Такий непривабливий портрет Болдвіна є прямою протилежним зображенню аполіоніоподібного шофера. Однак саме Болдвін у центрі уваги. Дізнавшись про зраду жінки, як він по-своєму кохає, протагоніст переживає майже такий самий потужний спектр емоцій, як і Старший Чоловік. Подібно до останнього Болдвін спиритно прикидається, але вже з іншою метою – помститися. Драматичність цього персонажу не менш гостра, ніж у п'єсі «Жінка на все життя», а жорстокість та виявлена досвідченість надають портрету протагоніста реалістичності. Кульмінаційної миті твір набуває в останній розмові чоловіка та дружини: «БОЛДВІН – Правда, невисоко ви обидва цінили мене як людину, інакше ви б так не поводитися. З самого початку я знав, що ти вийшла заміж за мене через гроші – *(скривлено посміхнувся)* За такого старого, як я. Зізнайся. Так?» [10, с. 71].

Фактично зінишовавши смерть двох осіб, Болдвін тим не менш є неоднозначним та навіть людяним у своїх стражданнях персонажем. Заслуговує на коментар і назва цієї одноактівки – Болдвін закидає молодому суперникові у нерозважливості по відношенню до його власності – авто та дружини (!). Використовуючи цей гандж шофера, протагоніст відсилає молодика на вірну смерть. Слід зауважити, що поняття нерозважливості (recklessness) є загальноприйнятим терміном у юридичній практиці англо-

мовних країн; закодоване у назві драми, це поняття дає підстави стверджувати про детективність мелодраматичного сюжету.

Не можна не підкреслити кореляцію хронотопів о'нілівських нарративів про старіння з психосмоційною сферою дійових осіб: дія завжди відбувається ввечері, поступово переходячи у ніч, поетично підкреслюючи завершальний етап життєдіяльності людини. Якщо у першій драмі розвиток подій має місце на безлюдному відкритому просторі (що знову підкреслює універсальність твору), то у «Нерозважливості» та «Мотузці» топоси замкнені. Вибір простору драматургом зумовлений сімейною атмосферою, яка стала «для Америки тим живильним середовищем, що нуртує загальноосупільні та загальнолюдські конфлікти» [2, с. 175]. Претензійна бібліотека, яка є водночас вітальнею Артура Болдвіна, позиціонує протагоніста як забезпеченого та водночас зашореного американця. Місцем дії наступної п'єси О'Ніла «Мотузка» (1918) є старий сарай неподалік від моря. Принципово відмінна за сюжетною лінією та поетичною тональністю від двох вищезгаданих творів, ця одноактівка близька по духу більшості відомих п'єс американського драматурга. Все ж така тематично «Жінка на все життя», «Нерозважливості» та «Мотузка» поєднують ідею небезпеки різновікових шлюбів, які в американському контексті початку ХХ ст. будувалися на засадах вигоди. Двічі молодше своїх чоловіків, жіночі персонажі в п'єсах 1913 р. виявилися заручницями трансформованої «американської мрії», в якій відсутнє духовне начало. Дещо в іншому вимірі демонструє наслідки шлюбу між представниками різних поколінь Ю.О'Ніл у драмі «Мотузка»: після смерті дружини батько сімейства Аврам Бентлі одружується вдруге на значно молодшій від нього «курві, ім'я якої на устах усього міста» [10, с. 549]. Згодом молодичка народжує сина, батьківство якого ставиться під питання, та залишає дитину чоловікові, тікає від нього та згодом вмирає. Змушівши, син Бентлі від другого шлюбу також залишає домівку і мотузку, яка висить посередині сараю, призначена батьком саме для сина, коли той повернеться. В цьому старий переконаний. Про передісторію мотузки дізнаємося з реплік персонажів, тоді як власне перебіг подій починається з придбання сина, який має повіситися на мотузці, як вважають родичі, переконані малозрозумілими висловлюваннями Аврама. Іронія долі полягає в тому, що старий заховав у крішених мотузці для сина чималий капітал, який марно шукали всі дорослі члени родини. В останніх словах Бентлі був не наказ про повішення сина, а натяк на схованку, який проте ніхто не зрозумів. У фіналі онука зробить собі гойдалку з мотузки, а з силою розгойдавшись, зірве мотузку з балки та знайде золоті монетки, які із задоволенням пожбурляє у море.

Якщо за сучасними уявленнями точкою відліку геронтогенезу дослідники вважають період життя людини з 60-65 років [4, с. 292; 12, с. 485; 3, 324], то 65-річний Аврам Бентлі – центральний персонаж драми «Мотузка» – технічно підпадає під категорію похилого або ранньостаречого віку. Втім, детально змальований драматургом портрет Бентлі демонструє ознаки пізньостаречого етапу. М.Хепвуд стверджує, що процес «входження у старіння» є індивідуальним та несхожим на інший пережитий досвід [1, с. 4]; на відміну від проаналізованих о'нілівських дійових осіб пізнього дорослого віку Старшого Чоловіка та Артура Болдвіна, Аврам Бентлі, здається, утілює фольклорно-міфологічний архетип старця: «... високий худий сутулий дідуган. Похитуючись на тонких ногах, зігнутих ревматизмом, він повільно човгає, впершись на міцний щіпок. Над довгим вапняним обличчям, поораним зморшками – заяложена лисина, прикрашена рідким ключчям білого волосся. Кволий погляд з-під кошлатих, чорних брів. Лінія рота запала під великим, крочкуватим носом» [10, с. 548]. На фоні своїх родичів – дорослої дочки, її чоловіка, підлітка онуки та 20-річного сина, старий Бентлі здається несповна розуму: при вході до сараю він виганяє малу, перевіряє на міцність мотузку, що звисає посередині будівлі, та починає цитувати ветхозавітні рядки з книги пророка Єремії (6:4) «Горе нам, бо минає вже день, бо вже тягнуться тіні вечірні!» (пер. І. Огієнка) [10, с. 548]. Подальші вислови Бентлі також є посиленнями на Старий Заповіт, сповнені передчуттями власної смерті: «Чатують вони наші кроки, щоб ходити не могли ми по площах своїх. Кінець наш наблизився, сповнилися наші дні, бо прийшов нам кінець...» (плач Єремії 4:18; пер. І. Огієнка) і т.д. Дослідження похилого віку засвідчують різке зростання у літніх людей інтересу до релігії, порівняно з іншими етапами онтогенезу [4, с. 336; 3, с. 298, 313; 12, с. 519]. Загальна характеристика образу старої людини в п'єсі «Мотузка» посилюється зверхнім та презирливим ставленням решти персонажів до Бентлі: мовлення дійових осіб насичене такими метафоризованими епітетами по відношенню до старого, як *half-witted body, ugly old devil, auld loon, foxy to pretend he's looney, stingy with his coin, old slave driver, sly old bird, old sport, old nanny-goat, mean auld swine, old skunk* тощо. У наведених словосполученнях домінує прикметник старий та зоометафори. Значно більша за обсягом від попередніх п'єс та насичена автентичною мовою ірландських іммігрантів, одноактівка «Мотузка» гостро відображає проблему старіння, яке стереотипно сприймається молодшими віковими групами як тятар.

Якби низько не визначали літературознавці художню цінність ранніх п'єс драматурга, закидаючи авторів у наслідування театральних кліше, надмірній тривіальності та мелодраматичності, його перші твори для сцени є цінними з точки зору літературної геронтології, так як в них відображено динаміку старіння американського населення перших десятиліть ХХ ст. – способи життя людей похилого віку, їхню поведінку та особистісну сферу.

Література:

1. Баррі П. Вступ до теорії: літературознавство та культурологія / Пер. з англ. О. Погінайко; наук. ред. Р. Семків. – К.: Смолоскип, 2008. – 360 с.
2. Висоцька Н. О. Сучасна драматургія США / Сучасна американська література: проблеми вивчення та викладання: Матеріали семінару. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 167–197.
3. Вікова психологія: навч. посібник / М. В. Савчин, Л. П. Василенко. – К.: Академвидав, 2006. – 360 с.
4. Вікова психологія: навч. посібник / Сергєєнкова О. П., Столярчук О. А., Коханова О. П., Пасєка О. В. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
5. Дерріда Ж. Структура, знак і гра у дискурсі гуманітарних наук / Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. за ред. Марії Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996. – С. 460–477.
6. Офіційний сайт електронного архіву робіт Юджина О'Ніла. Аналіз п'єси «A Wife for a Life»: [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.oneill.com/library/contour/tyro/wife_for_life.htm
7. Feldman R.S. Understanding psychology. 5th ed. – N.Y.: McGraw-Hill, 1999. – 786 p.
8. Hepworth M. Fiction and Social Gerontology: The Novelist Stanley Middleton on Aging / Generations. Vol. 27. Issue 3, 2003. – P. 84–88.
9. Hepworth M. Stories of Ageing. – Buckingham: Open UP, 2000. – 143 p.
10. O'Neill E. G. Complete plays: 1913-1920. Ed. by Travis Bogard. Vol. 1. – N.Y.: The Library of America, Penguin Group USA, 1988. – 1104 p.
11. Pike E. The role of fiction in (mis)representing later life leisure activities / Leisure Studies. Vol. 32. Issue 1, 2013. – P. 69–87.
12. Santrock J. W. Lifespan Development. 7th ed. – N.Y.: McGraw-Hill, 1999. – 652 p.
13. Smith B. D. Psychology: Science & Understanding. – N.Y.: McGraw-Hill, 1998. – 832 p.
14. Wyatt-Brown A. M. The coming of age of literary gerontology / Journal of Aging Studies. Vol. 4. Issue 3, 1990. – P. 299–315.
15. Zeilig H. The critical use of narrative and literature in gerontology / International Journal of Ageing and Later Life. Vol. 6. Issue 2, 2011. – P. 7–37.